

ATALAR SÖZLƏRİNİ İDIOMLARDAN FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: frazeologiya, atalar sözü, sabit söz birləşməsi, idiomlar

Keywords: phraseology, proverb, bound word combination, idioms

Ключевые слова: фразеология, пословицы, стабильные словосочетание, идиом

Frazeologiyanın dilçilikdə müxtəlif növlərinin olması barədə çoxlu sayda ziddiyyətli rəylər olsa da, artıq təsdiq edilmişdir ki, frazeoloji vahidləri yaradan sabit söz birləşmələridir. Sintaksisdə söz birləşmələri formal qrammatik əlamətlərinə görə cümlədən fərqləndiyi kimi, müəyyən məqsədəuyğun istiqamətə yönəldilmiş bitmiş mülahizələri ifadə edəndə atalar sözü, zərb-məsəllər, aforizmlər və idiomları da sabit söz birləşmələrindən fərqləndirmək lazımdır.

Sərbəst söz birləşməsi ilə frazeoloji birləşmə (sabit söz birləşməsi) arasında kəim əsas fərq axıncının idiomatik olmasıdır. Belə fərqlənmə əlamətlərini nəinki qrammatik, eləcə də leksik-semantik cəhətdən də asanlıqla görmək olar.

Frazeoloji vahidlərin leksik birləşmə meyarı qrammatik meyardan fərqli olaraq tamam başqa mənada tətbiq edilir. Bu onunla izah edilir ki, frazeologiyanın əlamətlərindən başlıcası obrazlılıq, təsirlilik, ifadəlilik nəminə komponentlərinin məcazi mənada olmasıdır. Söz hər hansı bir müəyyən məndə təsirli ifadə vasitəsi kimi işlədilə bilər, lakin frazeoloji vahidlər başdan-başa obrazlı vahidlərdir.

L.M.Cəfərova yazır ki, atalar sözləri tək-cə özləri obrazlı olmayıb, həm də əhatəsində iştirak etdiyi söz və cümlələrə bir təbiilik verir, onların anlamca inteqrasiyasını təmin edir. İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə yeri gəldikcə atalar sözlərindən gen-bol istifadə olunur. Bu isə onların danışıq prosesində funksional mövqeyini sözlər qədər gücləndirir [3, s.34].

Frazeoloji vahidlər hər bir dilin zəngin ifadə vasitələrindəndir. Bunların içərisində əsas yeri atalar sözləri, xalq məsəlləri tutur. Atalar sözləri və məsəllər həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətəməz məzmunlu qısa kəlamı, xalq düşüncəsinin dolğun, yığcam və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Atalar sözləri istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışıq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Onlar obrazlı təfəkkürün məhsuludur, onun milli ruhunu təşkil edir. Məna dərinliyi, forma gözəlliyi həmin ifadələrin başlıca məziyyətidir.

Atalar sözləri xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və ən zəngin janrlarından biridir. Atalar sözlərinin mənşəyi, kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən dövrün məhsulu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır. Demək olar ki, bütün atalar sözləri həyatı hadisələrlə yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu, öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir [4, s.117].

Atalar sözləri bütöv mənaya malik olub struktur etibarı ilə cümlə kimi təşkil olunub və cümlə sistemindən təkə strukturca yox, həm də mənaca fərqlidir. Atalar sözləri mənaca ikiplanlıdır; bir tərəfdən o həqiqi mənəni daşıyır, digər tərəfdən məcazi mənə, sözlərin mənəsinə uyğun olmayan fiqurativ mənə daşıyır. Məsələn, *as you sow you will mow* - nə əkərsən, onu da biçərsən; *truth is always bitter* - həqiqət həmişə acı olur; *set a beggar on horseback and he will ride to the devil* - donuzu masanın arxasına oturt, o ayaqlarını masanın üstünə qoyar.

Atalar sözləri ingilis dili tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif cür adlandırılmışdır. N.N.Amosova bunlara “predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər” [6, s.135]. A.Kunin “predikativ frazeologizmlər” adını vermişdir [7, s.29]. Bununla birlikdə o, belə konstruksiyaları ikinci bir terminlə - kommunikativ frazeoloji vahidlər termini altında birləşdirmişdir [7, s. 240].

V.V.Vinoqradov və onun ardıcılıları hesab edirdilər ki, atalar sözləri frazeoloji birləşmələrlə birlikdə, onların daxilində tədqiq olunmalıdır. Digər qrup dilçiləri isə (N.A.Amosova) belə fikirləşir ki, atalar sözləri və məsəllər cümlədə kommunikativ funksiya daşdığından vahidlər kimi çıxış edirdilər [6, s.144-145]. Azərbaycan dilçilərindən H.Bayramov atalar sözlərini əsasən folklorşünaslığın tədqiqat obyektini kimi götürür [6, s.36].

Digər Azərbaycan dilçisi S.Cəfərov atalar sözlərini sabit söz birləşmələri sırasına şərti olaraq daxil etmişdir [4, s.115]. Atalar sözlərini idiomlarla bir tədqiq edən dilçilərimizdən biri də M.Hüseynzadədir.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən demək olar ki, frazeologiya anlayışı olduqca genişdir; buraya yalnız mənəsi komponentlərinin mənəsindən asılı olmayan parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, başqa sabit birləşmələr də; atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər, peşə ifadələri və s. də daxildir.

Ümumiyyətlə, atalar sözləri və idiomlar arasında kəskin sərhəd qoyulmamalıdır. Hər bir idiom dildə geniş yayılaraq atalar sözü kimi işlənə bilər və yaxud bəzi atalar sözləri frazeoloji birləşmələrə çevrilər. Məsələn, *don't cast pearls before swine* - eşşək nə bilir zəfəran-plov nədir; *to cast pearls before swine* və *ya don't put the cart before the horse* - işi tərsinə, baş-ayaq görmə; *to put the cart before the horse*.

İdiomlar, ümumiyyətlə, hansısa bir hadisə və əhvalatla yaranıb yayılır. Onlar sərbəst birləşmələrin komponentlərinin ya bir qisminin, ya da hansının yeni mənə kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşırlar. Sərbəst sintaktik vahidlərin bütövlükdə (bütün komponentlərinin) yeni mənə qazanması ilə idiomatik səciyyəli frazeologizmlər meydana gəlir. Bu frazeologizmlərin əlaməti həm də ayrı-ayrı komponentlərin öz mənələrindən uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi mənə bildirmək üçün bir-birinə qovuşmasıdır. Məsələn, ingilis dilində: *to wash one's dirty linen in public* - “evin sirrini yaymaq”; *to vanish into thin air* - “yağlı əppək olub göyə çıxmaq”; Azərbaycan dilində: *yumurtadan yun qırmaq*; *kürkünü sudan çıxarmaq*.

Mənəca tamamilə qovuşmuş olan bu vahidlərin ayrı-ayrı komponentləri yalnız bütövün tərkibində ümumi mənənin ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, *He pulled himself together quickly. They were at their wit's end. The soldiers will keep their eyes open in the country where the blacks are known to be hostile* cümlələ-

rindəki *pulled himself together, at their wit's end, keep their eyes open* söz birləşmələrinin komponentləri öz müstəqil mənalarından uzaqlaşmış, frazeoloji qovuşmada tamamilə başqa bir mənanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Həmin sözlər birləşmələrin tərkibində müvafiq olaraq “*özünü ələ almaq*”, “*çaş-baş qalmaq*” və “*ayıq-sayıq olmaq*” mənalarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Dilin müasir vəziyyətində mənaca motivləşməyən frazeologizmlər frazeoloji qovuşma adlanır. Frazeoloji qovuşma sərbəst söz birləşmələrindən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Frazeoloji qovuşmaların ən mühüm əlaməti odur ki, müasir dildə işlənməyən bu və ya digər söz, ifadə, birləşmə onların tərkibində işlənə bilər. Məsələn, ingilis dilində: *once upon a time ... there...* - “biri var idi, biri yox idi...”, azərb.: *çənəmin çüyü çıxdı; vəssalam, şüdə tamam; sayır-bayır danışmaq*.

Frazeoloji qovuşmanın əsas əlaməti onun semantik cəhətdən bütövlüydür. Dilçilikdə bu növ frazeoloji vahidlər idiomlar adlanır. Beləliklə, demək olar ki, idiomlar onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi mənə bildirmək üçün bir-birinə qovuşmuş ifadələrdir. Belə ifadələr semantik və sintaktik cəhətdən bölünməzdir. Məsələn, *to bark to the moon* ifadəsi “aya it kimi hürmək” mənəsini vermir. Bu ifadə “*boş-boşuna danışmaq*” mənəsində işlədilmişdir.

Atalar sözlərini idiomatik birləşmələrdən fərqləndirməmişdən əvvəl onlar arasındakı ortaqlı cəhətlərə nəzər salaq:

-atalar sözləri aşağıdakı struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji birləşmələrlə oxşarlıq təşkil edirlər;

-hər ikisinin leksik tərkibi sabit və birləşmə daxilində komponentlərinin sırası əsasən dəyişməzdir;

-həm atalar sözləri, həm idiomların əksəriyyətinin semantik mənəsi fiqurativ, məcazi xarakter daşıyır;

-hər ikisinin əksəriyyəti semantik baxımdan motivləşməmiş (qeyri-motivləşmiş) vahidlərdir;

-hər ikisini təşkil edən komponentlər leksik mənalarını itirib və yaranmış frazeoloji mənada yalnız onun elementləri iştirak edir;

-hər ikisi danışmaq prosesində yaranmayıb, dildə hazır şəkildə mövcuddurlar [6, s.143].

Lakin atalar sözləri idiomlarla tam eynilik təşkil etməyib, həm semantik, həm struktur, həm də daşdığı fəunksiyalara görə bir-birindən fərqlənirlər. İdiomlardan fərqli olaraq, atalar sözləri həmişə cümbə tərkibli olur (nəqli, sual, əmr). İdiomlar isə heç bir cümlə xarakteri daşmır və özləri cümlə yaradır. Atalar sözləri isə daha çox mürəkkəb cümlə şəklində olub tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlənin bir tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn; *the cat shuts its eyes, while it steals cream* - Tülkü başını soxur kola, quyruğundan xəbəri yoxdur; insanlar öz günahlarına göz yumurlar; *as thief passes for a gentleman when stealing has made him rich* - oğurluqla varlanmaq olsaydı siçan hamıdan dövlətli olardı. İdiomlar iki və ya daha çox söz birləşmələrindən ibarət olub hər hansı ünsiyyət prosesində müəyyən bir fikrin tərkib hissəsi kimi istifadə edilir. Məsələn; *Where did you get hold of that cock and bull story?* (Ch.Dickens “Five Tales” 2008, p.146)

İdiomlar cümlədə nominativ funksiya daşdıqları halda, atalar sözləri kommunikativ funksiya daşayıb, müxtəlif tipli cümlə quruluşuna malik olub bitmiş bir fikri ifadə edir [6; 7].

Atalar sözləri və məsəllər keçmiş nəsillərin yadigarı kimi insanların müxtəlif dövrlərdəki şərait və vəziyyətlərinin, əlaqə və münasibətlərinin, onların həyat təcrübəsinin yığcam və obrazlı ifadəsi kimi özünü göstərir. Atalar sözləri məzmunca çoxkomponentli idiomlardır. Atalar sözlərini idiomlardan fərqləndirən digər bir cəhət odur ki, idiomlar sintaktik və leksik cəhətdən parçalana bilmədikləri halda, atalar sözləri və məsəllər parçalanaraq frazeoloji birləşmə və ya idiom şəklində cümlədə işlənə bilər. Məsələn, *A drowning man-catches at straws* - “Suda boğulan saman çöpündən yapışar” atalar sözündən *to catch at a straw* - “saman çöpündən yapışmaq” idiomu yaranmışdır.

Frazeoloji birləşmələri və atalar sözlərini müqayisə edərkən, onların arasında semasioloji fərqliliklər daha çox nəzərə çarpır. Atalar sözləri cəmiyyətin birgə təcrübəsinin məhsulu kimi özünü göstərir. İdiomların özlərinin müxtəlif yaranma mənbələri olduqları halda, atalar sözləri həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminin zənginləşməsi mənbələrindən biri hesab edilir [6, s.44].

İdiomatik birləşmələrdə çoxmənalılığa təsadüf olunduğu halda, atalar sözlərinin hamısı təkmənalıdırlar.

İdiomlar başqa bir dilə tərcümə edilmir. Əgər idiomları başqa bir dilə kəlmə-kəlmə tərcümə etsək, bu idiomlarda ifadə olunan məna təhrif edilir, qəribə, gülünc ifadələr alınar. Lakin elə atalar sözləri var ki, onlar həm məna, həm obraz, həm də leksik tərkib etibarilə hər iki dildə demək olar ki, tam eyniyyət təşkil edirlər; *No flying from the fate* - Tələdən qaçmaq olmaz; *Man may meet but mountains never* - Dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr; *As you sow, you will mow* - nə əkərsən onu da biçərsən; *To be a scientist is easy, but to be a man is difficult* - Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin; *Early to bed and early to rise makes a man healthy, wealthy and wise* - Tez yatan və tez duran insanda - can sağlığı, dövlət və ağıl olar; *better late than never* - heç olmamaqdansa gec olsun və s.

Atalar sözləri insanları ləyaqətli, mərd, qeyrətli, söz və əməli bir, sözüünə əməl edən, bacarmadığı işi öhdəsinə götürməyən insanlar olmağa çağırır.

Atalar sözləri cümlədə və ya danışıq prosesində didaktik vəzifə daşıyırlar ki, idiomlar bu vəzifədən məhrumdurlar (öyrədici, tərbiyəedici, öyüdverici, nəsihətverici və s). idiomlar isə hər hansı bir cəhəti, xüsusiyyəti (ismi frazeologizmlər), əlaməti (adyektiv frazeologizmlər), hərəkətin tərzini, zamanını (adverbial frazeologizmlər) və ya hərəkətin özünü (feili frazeologizmlər) ifadə edib nominativ funksiya daşıyırlar.

Beləliklə, hər bir atalar sözü ünsiyyət prosesində müəyyən bir məqsəd daşayıb, vəzifə yerinə yetirirlər. Bunlarda insanların həyat təcrübəsindən alınan nəticələr, tərbiyəvi təsiredici, düşündürücü və s. müsbət keyfiyyətlər vardır [1, s.36]. Məsələn,

Öyüdverici - *who chatters to you, will chatter of you* - başqasından qeybət edən, səndən də başqasına qeybət edəcəkdir; məsləhətverici funksiya - *dont trouble trouble untill trouble troubles you* - qara səni basınca sən qaranı basma; *if you can't have the best, make the best of what you have* - ən yaxşısı yoxdursa,

əlinin altında nə varsa onu istifadə et; *in every beginning think of the end* - bir işi başlayanda onun axırını fikirləş, xəbərdaredici - *if you sing before breakfast you will cry before night* - vaxtından əvvəl gülmə, sonda ağlayarsan və s.

Atalar sözləri müəllifin nitqi ilə yanaşı işlədilir. Əsasən bədii əsərlərdə müəlliflər atalar sözü və məsəllərdən öz fikirləri ilə əlaqəli şəkildə istifadə edirlər. Belə hallarda müəllif bu folklor materialından istinadedici bir mənbə, bir eyham kimi istifadə etmək məqsədini güdür. Lakin bu, atalar sözü və məsəllərin nə quruluşunu, nə də məzmununu dəyişir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B., 1978, 174 s.
2. Cəfərov A.M. Frazeoloji intensivatorun koqnitiv aspektdə frazeoloji mənası. ADU, Dil və ədəbiyyat. B., 2015, №2, s.29-36.
3. Cəfərova L.M. Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu. Fil.e.dok.avtoreferatı. B., 2013, 49 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B., 2007, 191 s.
5. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. B., 2008, 861 s.
6. Амосова Н.Н. Основа английского фразеологии. Ленинград, 1963, 207 с.
7. Кунин А.В. Английская фразеология. М., 1970, 343 с.

Summary

On characteristic features of idioms differing from proverbs

The article deals with the problem of proverbs and idioms. First of all the author tries to give explanation on proverb and idiom, then with the help of context to show their different peculiarities.

Резюме

О характерные черты идиомов различающих от пословиц

В статье рассматривается проблем пословиц и идиом. В первую очередь автор попытается дать объяснение о пословиц и идиом, затем с помощью контекста показать разные характерные черты пословиц и идиом.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A. Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
28.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 17.04.2017